

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Τ Ο Μ Ο Σ
ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2007

Ποιός έκανε το ‘ψάρι’ ‘μπουκάλι’; Πιάνοντας τον μίτο της μεταφραστικής κακοδαιμονίας του *Καπετάν Μιχάλη**

BEN PETRE

ΤΟ ΝΑ ΠΟΥΜΕ ότι ο Καζαντζάκης είναι ο πιο πολυμεταφρασμένος Νεοέλληνας πεζογράφος αποτελεί κοινοτοπία. Εδώ και δεκαετίες, τα πολύχρωμα εξώφυλλα των ξενόγλωσσων εκδόσεων των έργων-του κοσμούν τις προθήκες του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης και του Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη, και από το 1997 βρίσκονται στο διαδίκτυο, χάρη στις “Σελίδες Νίκου Καζαντζάκη” του Ιστορικού Μουσείου. Πέρα όμως από τον θαυμασμό ενός τέτοιου εκδοτικού άθλου, τα τελευταία χρόνια δημιουργείται μια μικρή αλλά ολοένα αυξανόμενη βιβλιογραφία για τη μεταφραστική τύχη των μυθιστορημάτων. Το 1996, σε μια ανακοίνωση προς το Η΄ Κρητολογικό Συνέδριο, ο Φιλιππίδης παρατήρησε ότι ορισμένα επεισόδια παραλείπονται από την αγγλική μετάφραση του *Καπετάν Μιχάλη*.¹ Ύστερα από δύο χρόνια, μετά από υπόδειξη του ίδιου καθηγητή, η Βαμβακά δημοσίευσε ένα σύντομο άρθρο για το θέμα αυτό.² Έξι χρόνια αργότερα, σε συνέδριο που διοργανώθηκε στο Ρέθυμνο το 2004, ο Beaton ασχολή-

* Το κείμενο που ακολουθεί παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση προς το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Νίκος Καζαντζάκης: 50 χρόνια μετά», που οργάνωσε το Πανεπιστήμιο Κρήτης, στο Ηράκλειο και Ρέθυμνο, από 18 έως 21/5/2007. Ευχαριστώ θερμότερα τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης και διοργανωτή του συνεδρίου κ. Σταμάτη Φιλιππίδη για την πρόσκληση συμμετοχής, την παραχώρηση υλικού και τις γόνιμες συζητήσεις μας· τους καθηγητές του ίδιου Ιδρύματος κ.κ. Στυλιανό Αλεξίου και Σταύρο Φραγκουλίδη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους· την κα. Βαρβάρα Τσάκα και τον κ. Αντώνη Λεβέντη, Επιμελητές Συλλογών στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη για τη βοήθειά τους στις εκεί έρευνές μου, καθώς και την κα. Γεωργία Κατσαλάκη, Επιμελήτρια Βιβλιοθηκών και Αρχείων του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται επίσης στον κ. Pierre Uddén, πρόεδρο του Συλλόγου Σουηδών Ηρακλείου, και την κα. Esther van Boetel-Κανατέλια, για την επιβεβαίωση των ευρημάτων στις σκανδιναβικές γλώσσες και τα Ολλανδικά αντίστοιχα.

1 Φιλιππίδης 2000, 213 (σημ. 7).

2 Βαμβακά 1998.

θηκε με τα πολλαπλά προβλήματα των αγγλικών μεταφράσεων του *Ζορμπά*, του *Καπετάν Μιχάλη* και του *Χριστός ξανασταυρώνεται*.³

Τον ίδιο μίτο θα επιχειρήσω να πιάσω εδώ. Επειδή όμως η διερεύνηση του θέματος είναι εξαιρετικά περίπλοκη, θα περιοριστώ στον *Καπετάν Μιχάλη*, ο οποίος και υπέστη τις μεγαλύτερες αλλοιώσεις κατά τη μετάφρασή του όχι μόνο στα Αγγλικά, αλλά και σε άλλες λεγόμενες «γερμανικές» γλώσσες (Γερμανικά, Νορβηγικά, Δανικά, Ολλανδικά) – ακόμα και στα Σουηδικά, όπου φαίνεται πως περικόπηκε η μετάφραση του επιμελούς νεοελληνιστή και στενού φίλου του Καζαντζάκη Börje Knös. Η πληροφορία του Reinsch⁴ ότι η νορβηγική απόδοση έγινε με βάση τη γερμανική στάθηκε αφορμή να συμπεριλάβω τις σκανδιναβικές γλώσσες και τα Ολλανδικά στη μελέτη αυτή, γιατί παρέχουν ένα μέτρο σύγκρισης με την αγγλική μετάφραση του Jonathan Griffin. Μπαίνοντας στα άδυτα του μεταφραστικού λαβυρίνθου, τέσσερις θα είναι οι οδηγοί μου: οι προηγούμενες μελέτες, το γενικότερο ιστορικό-εκδοτικό πλαίσιο, η αλληλογραφία μεταξύ του ζεύγους Καζαντζάκη και των μεταφραστών και εκδοτών, και βεβαίως τα ίδια τα κείμενα.

Όποια και αν είναι τα ευρήματα μιας τέτοιας έρευνας, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο κόσμος της δεκαετίας του 1950 ήταν πολύ διαφορετικός από τον σημερινό. Ελάχιστοι ήταν τότε οι ξένοι επαγγελματίες νεοελληνιστές άξιοι να βγάλουν μεταφράσεις στο επίπεδο του Knös, και αργότερα του Bien.⁵ Κύριο μέλημα του Καζαντζάκη, της Ελένης και ασφαλώς των εκδοτών ήταν η γρήγορη και αποτελεσματική διάδοση του έργου στο ευρωπαϊκό κοινό. Άλλωστε, ξέρομε ότι η τεχνική της αλληπάλληλης μετάφρασης ήταν οικεία στον συγγραφέα – έκανε πολλές μεταφράσεις Γερμανών συγγραφέων, αλλά και του Δαρβίνου, από τα Γαλλικά και όχι από το πρωτότυπο.⁶

Προχωρώ τώρα στο ιστορικό πλαίσιο. Ο άνθρωπος-κλειδί για τη διάδοση του καζαντζακικού έργου ήταν, χωρίς αμφιβολία, ο Γερμανοεβραίος συγγρα-

3 Beaton 2006. Το ενδιαφέρον διατηρείται ζωντανό. Τον Μάρτιο του 2007 συνδιοργανώθηκε στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, από το Γαλλικό Ινστιτούτο, το περιοδικό *Νέα Εστία*, τη Διεθνή Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη, το Ευρωπαϊκό Κέντρο Μετάφρασης Λογοτεχνίας και Επιστημών του Ανθρώπου (ΕΚΕΜΕΛ), το Ινστιτούτο Θερβάντες, το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο, και το Ινστιτούτο Γκαίτε, συνέδριο με τίτλο «Νίκος Καζαντζάκης, μεταφραστής και μεταφραζόμενος». Ευχαριστώ θερμά τον Diether Roderich Reinsch, καθηγητή του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου, που είχε την καλοσύνη να μου παραχωρήσει ένα αντίγραφο της ανακοίνωσής του. Εφεξής: Reinsch (υπό έκδοση).

4 Reinsch (υπό έκδοση).

5 Για το επίπεδο των τότε μεταφραστών κάνει λόγο και ο Reinsch (υπό έκδοση). Δεν αναφέρει όμως ότι ο Γερμανός Werner Kerbs, μεταφραστής του *Χριστός ξανασταυρώνεται*, μετέφραζε από τα Σουηδικά του Knös και όχι τα Ελληνικά (βλ. σημ. 24 εδώ).

6 Κουτσουρέλης 2007· στους *Ανθρώπους και Υπερανθρώπους* της Γαλάτειας Καζαντζάκη (2007, 93) ο νεαρός Αλέξανδρος Αρτάκης (μυθοπλαστικό προσωπείο του Καζαντζάκη) παρουσιάζεται να μεταφράζει το έργο του Δαρβίνου από τα Γαλλικά. Στην πραγματικότητα, το έργο *Περί της γενέσεως των ειδών* σε μετάφραση Ν. Καζαντζάκη κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Φέξη το 1915.

φέας, επιμελητής και εκδότης Max Tau.⁷ Η συνεργασία-του με τον μεγάλο Κρητικό αρχίζει το 1951. Σε θερμότερη επιστολή προς τον Καζαντζάκη από το Όσλο, με ημερομηνία 29 Αυγούστου, ο Tau δηλώνει πως: «το έργο σας μου χάραξε νέα πορεία στη ζωή» (ΕΠΑΡΚ 1795).⁸ Αρωγοί στην προσπάθεια διάδοσης των κειμένων από εδώ και πέρα θα είναι και ο Ολλανδός αριστερός συγγραφέας A. den Doolaard (ψευδώνυμο του Cornelis Sroelstra) με τη σύζυγό του Erie, που σύντομα θα φέρουν τον Καζαντζάκη σε επαφή με εκδότες στην Αμερική. Αργότερα, ο den Doolaard θα προλογίσει τις αμερικανικές εκδόσεις του *Χριστός ξανασταυρώνεται* και του *Καπετάν Μιχάλη*.⁹

Βέβαια, ο Καζαντζάκης διατηρεί τις επιφυλάξεις του για τον Tau. Ήδη τον Ιούλιο του 1951, έχει γράψει στην Ελένη ότι τον βρίσκει «υπερβολικό» και «ίσως να μη δεχτούμε τη γνώμη του» (ΕΠΑΡΚ 196Α-196Β). Δεν αμφισβητεί όμως «το κύρος που έχει ο Tau στις σκανδιναβικές χώρες». Αυστηρότερη είναι η κρίση του Knös, που ως ακαδημαϊκός προφανώς νοιάζεται πάνω απ' όλα για την ποιότητα των εκδόσεων. Στις 2 Δεκεμβρίου της ίδιας χρονιάς, απευθυνόμενος στον Καζαντζάκη (ΕΠΑΡΚ 500), γράφει ότι ο Tau «είναι άνθρωπος πολύ ενθουσιώδης και πολύ επιτήδειος πραγματευτής-εκδότης, όχι αγραμματισμένος [sic], μα ούτε πολύ μορφομένος [sic], κυρίως πραγματευτής». Σε υστερόγραφο εκφράζει την αγανάκτησή του γιατί ο Tau θέλει να γίνει η μετάφραση γρήγορα, χωρίς απαραίτητα να είναι πιστή. Και προσθέτει: «Είμαι σοβαρός φιλόλογος, και τούτο δεν μου αρέσει. Τούτο μεταξύ μας, Σας παρακαλώ!». Όπως και να έχει, η συνεργασία προχωρά, και στις 12 Μαρτίου του 1952, το ζεύγος Καζαντζάκη πληροφορεί τον Knös ότι ο Tau έχει κλείσει συμφωνίες με εκδότες στην Αμερική, τη Δανία και την Αγγλία (ΕΠΑΡΚ 674Α-Β).

Οι συγκεκριμένοι οίκοι είναι οι Simon & Schuster στη Νέα Υόρκη, το Jespersen og Pios Forlag στην Κοπεγχάγη, και η επιχείρηση του Bruno Cassirer, πρώην εργοδότη του Tau, οίκος που στο μεταξύ έχει επανιδρυθεί στην Οξφόρδη από τον Cassirer και το γαμπρό του, Günther Hell, μετά τη φυγή τους από τη Γερμανία το 1938.¹⁰ Στην Ολλανδία, τα έργα του Καζαντζάκη αναλαμβάνει

7 Τον ρόλο του, που γίνεται αμέσως αντιληπτός από την αλληλογραφία, αλλά και από πολλαπλές μνείες στον Πρεβελάκη (1965) και την Kazantzakis, H. (1983), τονίζει και ο Reinsch (υπό έκδοση). Αντλώ τα βιογραφικά στοιχεία του Tau από την ιστοσελίδα του Βραβείου Ειρήνης του Εκδοτικού Συνδέσμου Γερμανίας (Friedenspreis des deutschen Buchhandels): www.friedenspreis-des-deutschen-buchhandels.de.

8 Οι κωδικοί αριθμοί ΕΠΑΡΚ και ΕΠΑΡΕΚ αναφέρονται στο σύστημα ταξινόμησης των επιστολών στα αρχεία του Νίκου και της Ελένης Καζαντζάκη αντίστοιχα, στη βάση δεδομένων του Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη. Περιλήψεις των επιστολών είναι προσβάσιμες μέσω του συστήματος Ναυτίλος στον ηλεκτρονικό κατάλογο της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης (www.lib.uoc.gr).

9 Βλ. τις πολλές επιστολές της Erie den Doolaard προς το ζεύγος Καζαντζάκη που φυλάσσονται στα αρχεία αλληλογραφίας του Μουσείου Ν. Καζαντζάκη. Για τον πρόλογο στην αμερικανική έκδοση του *Καπετάν Μιχάλη* βλ. ΑΓΓ¹, v-viii.

10 Τον Hell θα τον συναντήσουμε αργότερα στην αλληλογραφία Καζαντζάκη με το αγγλοποι-

από το 1952 ο οίκος De Fontein, να υποθέσω πάλι με τη μεσολάβηση του Tau. Ο κύκλος αυτός των εκδοτών συμπεριλαμβάνει και τις εκδόσεις Herbig για τα Γερμανικά, που ανήκουν πλέον στον Walter Kahnert, φίλο του Tau από τα παλιά, και τον οίκο Tanum στο Όσλο, όπου διευθυντής επιμέλειας δεν είναι άλλος από τον Tau. Διατηρείται στη θέση αυτή, με κάποιες αλλαγές ως προς τους μεταφραστές, για δύο από τα προβληματικά μυθιστορήματα: *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* και *Καπετάν Μιχάλης*. Έξω από το χορό, αν και όχι απολύτως, βρίσκεται ο σουηδικός οίκος Ljus, με τον οποίο συνεργάζεται ο Κπός ήδη από το 1949 –αρχίζοντας από τον *Ζορμπά*– με μεταφράσεις απ' ευθείας από τα Ελληνικά.

Ποιές όμως είναι οι συνέπειες αυτού του δικτύου για την εκδοτική τύχη του *Καπετάν Μιχάλη*; Εδώ θα πρέπει να περάσουμε στους μεταφραστές και τα κείμενά τους. Για τις γλώσσες που συζητάμε, η πρώτη μετάφραση εμφανίζεται από τον οίκο Herbig το 1954. Και εδώ, ευτυχώς, έχουμε την πολύτιμη συνδρομή της σχετικής αλληλογραφίας. Από τα τέλη του 1953 ο Helmut von den Steinen, Γερμανοεβραϊός ομηριστής και φίλος του Καζαντζάκη¹¹ στον οποίο έχει ανατεθεί η μετάφραση στα Γερμανικά, στέλνει μια σειρά επιστολών από το Κάιρο, όπου δουλεύει το πρωτότυπο κείμενο. Δύο είναι οι επιστολές που ξεκλειδώνουν το όλο μυστήριο γύρω από τις περικοπές που θα ταλαιπωρήσουν τόσες και τόσες εκδόσεις του μυθιστορήματος. Στις 28 Φεβρουαρίου του 1954, ο von den Steinen πληροφορεί τον Καζαντζάκη (ΕΠΑΡΚ 3436):

... Έκανα ό, τι μπορούσα να ξαναδώσω την άγρια φρεσκάδα της γλώσσας Σας στα Γερμανικά, που, όπως ξέρετε, σχετικά εύκολα εφαρμόζεται στην έκφραση ξένου ρυθμού. Μα αυτό καθόλου δεν άρεσε στον φίλο Σας κ. Kahnert του Herbigverlag. Μου έκανε αυστηρές παρατηρήσεις για το undeutsche ύφος της μετάφρασής μου και την άλλαξε «σύσωμο». Και έκοψε πάρα πολύ. Τις λεπτομέρειες δε ξέρω, γιατί δε μου έστειλε δοκίμια του αλλαγμένου κειμένου. Δε μπορούσα, βέβαια, τίποτε να κάνω, γιατί αυτός ξέρει καλύτερα από μένα το Γερμανικό κοινό και πιθανώς θα βρει περισσότερους αναγνώστες με την έκδοση τη banalisée παρά με την αυθεντική και άγρια...

Έγραψα αυτό και στον κ. Hill. Αυτός, λοιπόν, θα δει, ελπίζω, κάποια κεφάλαια που ο Herbig του στέλνει. Εγώ φυσικά δεν έχω τίποτα στα χέρια μου. Ο κ. Hill μου έγραψε πως θέλει να μεταφράσει τον ΚΜ κατ' ευθείαν από τα Ελληνικά, όχι από τα Γερμανικά. Από μένα ήθελε μόνο να έχει γενική ιδέα για το έργο.

Τον Αύγουστο του ίδιου έτους ο von den Steinen παραλαμβάνει τα δοκίμια στο Κρατικό Νοσοκομείο Baden-Baden της Γερμανίας όπου νοσηλεύεται.

ημένο πια όνομα Dr. George Hill.

11 Kazantzakis, H. 1983, 334.

Ξέρει πια τι έχει συμβεί (ΕΠΑΡΚ 3437):

Τελείωσα λοιπόν εδώ και δυο εβδομάδες τα δοκίμια του Κ.Μ. και έχω τώρα σωστή εντύπωση από το βιβλίο πώς θα παρουσιάζεται στο Γερμανικό κοινό. Πολλά επεισόδια είναι κομμένα και το ύφος μου εφ' όσον είναι (κατά τον κ. Κάνερτ) undeutsch, είναι φτιαγμένο πιο γλυκό και «ομαλό». Πρέπει, όμως, να αναγνωρίσω πως το σύνολο κάνει καλή εντύπωση, και είναι πιθανώς πιο εύχρηστο για την πούληση, παρά η «μαλιαρή» ολάκαιρη μετάφραση. Έτσι μπορείτε να είστε ικανοποιημένοι από τον εκδότη Σας.

Σε μεγάλο βαθμό, οι επιστολές αυτές εξαγνίζουν τον von den Steinen από πολλές «αμαρτίες» –εκείνος παραδίδει το κείμενο ολόκληρο– και δεν μπορούμε να ξέρουμε πόσες από τις άλλες αστοχίες οφείλονται στις προσπάθειες του Kahnert να κάνει το ύφος λιγότερο «undeutsch». Επίσης, ξέρομε πια ότι οι περικοπές δεν έγιναν από κάποιον Άγγλο εκδότη με πολιτικές ευαισθησίες λόγω εντάσεων στην Κύπρο, όπως υπέθεσε η Βαμβακά.¹² Πια το τί ακριβώς σημαίνει η λέξη *undeutsch*, και ποιές προεκτάσεις μπορεί να έχει, αρμοδιότεροι να μιλήσουν είναι μελετητές του Καζαντζάκη με καλές γνώσεις της γερμανικής πραγματικότητας, όπως ο Diether Roderich Reinsch και ο Κωνσταντίνος Δημάδης.¹³

Πολύτιμη είναι και η μαρτυρία της Ελένης Καζαντζάκη σε επιστολή που γράφει 24 χρόνια μετά, τον Σεπτέμβριο του 1978, προς την κα. Elisabeth Stader, με θέμα τις κακές μεταφράσεις και τη δυνατότητα διορθωτικών παρεμβάσεων (ΕΠΑΡΕΚ 1846):

Θα μπορούσαμε να έχουμε στα γερμανικά άλλες δυο υπέροχες μεταφράσεις, εκείνες που έκανε ο Helmut von den Steinen, δηλ. Ελευθερία ή Θάνατος και Ο φτωχούλης του Θεού. Αλλά ο ιδιοκτήτης του Herbig Verlag, Walter Kahnert, ήταν ένας άνθρωπος εντελώς ανυπόφορος, θεωρούσε εαυτόν λογοτέχνη, και μάλιστα μεγάλο λογοτέχνη, και επέτρεπε στον εαυτό του να... διορθώνει τον Καζαντζάκη. Ο von den Steinen είχε έρθει στην Ελβετία, και με δάκρυα στα μάτια μάς κατηγορήσε τον Kahnert. Φανταστείτε ότι είχε αλλάξει 200 επίθετα μόνο στο μυθιστόρημα

12 Βαμβακά 1998, 55.

13 Βλ. Reinsch (υπό έκδοση), και ειδικότερα Dimadis 2002, με ανάλυση των σχέσεων πολιτικής και συγγραφής ταξιδιωτικών εντυπώσεων από τον Καζαντζάκη. Δελεάζει η εικασία ότι ο Kahnert απαλείφει περιγραφές τουρκικών ωμοτήτων (ειδικά στο κεφ. 13) γιατί ξέρει ή διαισθάνεται ότι πηγάζουν από μυθοπλαστική επεξεργασία ανάλογων εγκλημάτων που διέπραξαν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής στην Κρήτη. Η έκδοση γίνεται μόλις 10 χρόνια μετά το τέλος του πολέμου. Για τη μυθιστορηματική αξιοποίηση γερμανικών ωμοτήτων, βλ. Καστρινάκη 2001, 392-393.

Ελευθερία ή Θάνατος.¹⁴

Αλλά τί έγινε τότε, τη δεκαετία του '50, με την αλλοιωμένη γερμανική μετάφραση; Για τα Νορβηγικά δεν υπάρχει καμία απολύτως αμφιβολία – στις πρώτες σελίδες της έκδοσης ο τίτλος πρωτοτύπου μνημονεύεται στα Γερμανικά, *Freiheit oder Tod*, και όχι στα Ελληνικά, όπως θα περίμενε κανείς. Άλλωστε στον οίκο αυτό επιμελητής είναι, όπως είπαμε, ο ίδιος ο Ταυ. Η δανική έκδοση φέρει το υπόμνημα «Σύντομμευμένο με την άδεια του συγγραφέα και μεταφρασμένο από τα Γερμανικά με βάση το *Freiheit oder Tod*».¹⁵ Όπως θα περιμέναμε, η σουηδική έκδοση δηλώνει καθαρά: «Μεταφρασμένο από το χειρόγραφο του συγγραφέα από τον Börje Knös».¹⁶ Μένουν λοιπόν μόνο οι μεταφράσεις στα Αγγλικά και τα Ολλανδικά, που δεν φέρουν καμία ένδειξη πέρα από το όνομα του μεταφραστή.

Σχετικά με τα Αγγλικά, είδαμε ότι ο George Hill στον Cassirer πήρε το γερμανικό κείμενο από τον Kahnert, λέγοντας στον von den Steinen ότι θέλει μόνο να «έχει γενική ιδέα για το έργο», και ότι έχει σκοπό να το μεταφράσει από το πρωτότυπο. Όπως και να έγινε, μεταφραστής είναι ο Jonathan Griffin – το 1955 η δική του απόδοση εκδίδεται με τίτλο *Freedom or Death* από τους Simon and Schuster στη Νέα Υόρκη, και ταυτόχρονα από τον Cassirer στην Οξφόρδη, με τον ελαφρώς παραλλαγμένο τίτλο *Freedom and Death*.

Δυστυχώς, σε αντίθεση με άλλους μεταφραστές, δεν βρέθηκε μέχρι στιγμής καμία επιστολή του Griffin προς το ζεύγος Καζαντζάκη.¹⁷ Από άλλες πηγές μαθαίνουμε ότι κατά τη διάρκεια της ζωής του ως διπλωμάτης, διευθυντής υπηρεσίας πληροφοριών του BBC κατά τον πόλεμο,¹⁸ ποιητής και μεταφραστής (έζησε από το 1906 έως το 1990), ο Griffin μετέφρασε από πολλές γλώσ-

14 Σε δική μου μετάφραση από τα Γαλλικά.

15 *Med forfatterens tilladelse forkortet og oversat fra tysk efter „Freiheit oder Tod“*, όπισθεν σελίδας τίτλου, Kazantzakis 1955 (ΔΑΝ). Σημειώνω ότι αν και η σουηδική μετάφραση είχε παραδοθεί στον εκδότη το 1951 (ΕΠΑΡΚ 501), δηλαδή δύο χρόνια πριν από την πρώτη ελληνική έκδοση και τρία πριν από τη γερμανική, τελικά κυκλοφόρησε το 1955. Προς απογοήτευση του Knös, δεν αποτέλεσε τη βάση για τη γερμανική μετάφραση, όπως συνέβαινε με προηγούμενα μυθιστορήματα (ΕΠΑΡΚ 531). Μάλιστα, δεν αποκλείεται να προέρχεται από διαφορετικό, πιο σύντομο χειρόγραφο του μυθιστορήματος από εκείνο που χρησιμοποιείται για την έκδοση Μαυρίδη. Απαιτείται όμως έρευνα για τον εντοπισμό του χειρογράφου ή των χειρογράφων, που δεν βρίσκονται ούτε στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης ούτε στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη.

16 *Översättning från författarens manuskript av Börje Knös*, σελίδα τίτλου, Kazantzakis 1955 (ΣΟΥ).

17 Για την ομάδα των μεταφραστών που συζητάμε, σώζονται μονάχα επιστολές του Knös και του von den Steinen (Ελληνικά γραμμένες και στις δύο περιπτώσεις). Υπάρχουν και μερικές του Kerbs (στα Γερμανικά), αναφέρονται όμως στη μετάφραση του μυθιστορήματος *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*.

18 Παρακολουθούσε εκπομπές του εχθρού, δουλειά που θα απαιτούσε –φαντάζομαι– άπταιστη γνώση Γερμανικών.

σες, κυρίως όμως από τα Γαλλικά και τα Πορτογαλικά. Αλλά εκτός από τα δύο «προβληματικά» μυθιστορήματα του Καζαντζάκη, δεν εντοπίζεται καμία δική του μετάφραση έργου γραμμένου στα Ελληνικά. Και το σπουδαιότερο, το Σεπτέμβριο του 1976 ανεβαίνει στο θέατρο Manchester Royal Exchange το έργο *Ο Πρίγκιπας του Χόμπουργκ* του Heinrich von Kleist, σε μετάφραση του Jonathan Griffin. Άρα σίγουρα ξέρει Γερμανικά.¹⁹

Περνώντας στα ίδια τα κείμενα, πολύ εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι τα χωρία που λείπουν από το γερμανικό κείμενο είναι σχεδόν ολόδια με εκείνα που εντόπισαν οι Βαμβακά και Beaton στην αγγλική μετάφραση (Πίν. 1):

Πίνακας 1:

Περικοπές που εντόπισαν οι Βαμβακά (1998) και Beaton (2006) στην αγγλική μετάφραση, και οι αντίστοιχες σε άλλες εκδόσεις²⁰

Κεφάλαιο	Σκηνή	ΕΛΛ ¹ ΕΛΛ ²	ΓΕΡ	ΑΓΓ ¹ ΑΓΓ ²	ΔΑΝ	ΝΟΡ	ΣΟΥ	ΟΛΛ
III	Η λιποθυμία της Χρυσάνθης	104-105 119-120	117-8	[101] [111]	93-4	104-5	[68]	[81]
V	Ο Πολυξίγκης στο νεκροταφείο	174-182 196-206	[190]	[166] [181]	[144]	[167]	[109]	[126]
	1. Τούρκοι ξεκινούν για το σπίτι του Καπετάν Μιχάλη	257 291	[267]	[237] [258]	[189]	[235]	159	187
VIII	2. Το παραθύρι του Μπαρμπαγιάννη	258-259 292-294	[267]	[238] [258]	[190]	[235]	[159]	187-9

19 Αποκλείω την πιθανότητα να δούλεψε ο Griffin με βάση το γαλλικό κείμενο, γιατί η γαλλική μετάφραση των Gisele Prassinou και Pierre Fridas κυκλοφόρησε ένα χρόνο μετά από τη δική του (το 1956) και δεν παρουσιάζει τις γερμανικής προέλευσης περικοπές. Βλ. Βαμβακά 1998, 53.

20 Σε αγκύλες [] ο αριθμός σελίδας όπου παρουσιάζεται το κάθε κενό. Για τις συντομογραφίες των εκδόσεων βλ. βιβλιογραφία. Πέρα από τον παραλλαγμένο τίτλο και τη σελιδοποίηση, η αμερικανική έκδοση του 1955 (ΑΓΓ¹) παρουσιάζει μικρές μόνο αποκλίσεις από την αγγλική του ίδιου έτους (ΑΓΓ²), μάλλον για την ταυτοποίηση τυχόν λαθραίων εκδόσεων.

	3. Το όνειρο του Καπετάν Μιχάλη	260 294	[267]	[238] [258]	[190]	[236]	159-160	189
VIII	4. Ο αυτοτραυματισμός του Καπετάν Μιχάλη	261 295	[267]	[238] [258]	[190]	[236]	160	[190]
	5. Η «λειτουργία του γαιδάρου»	261-62 296-97	[267]	[238] [258]	[190]	[236]	[161]	[190]
	6. Ο Καπετάν Μιχάλης δεν φοβάται το θάνατο	262 297	[267]	[238] [258]	[190]	[236]	[161]	[190]
XI	Το Θρασάκι και ο παρ' ολίγον εμφύλιος	373-380 418-426	[381]	[339] [371]	[276]	[317]	[241]	[273]
XII	Η επίσκεψη του ριμαδόρου Κριαρά στον γερο-Σήφακα	389-392 435-439	[389]	[346] [378]	[284]	[324]	249-252	[280]
	1. Η εκτέλεση των γιων της χατζίνας	426-427 477-478	[424]	[379] [413]	[318]	[345]	[280]	[308]
XIII	2. Η εκτέλεση του γιου της Κουμπελίνας	429-30 480-81	[426]	[381] [415]	[320]	[347]	[280]	[308]
	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΚΗΝΩΝ ΑΝΑ ΕΚΔΟΣΗ:	12	1	-	1	1	4	3

Στα σημεία αυτά, η αγγλική μετάφραση έχει ακριβώς τα ίδια κενά με τη δανική και τη νορβηγική, με εξαίρεση τη λιποθυμία της Χρυσάνθης στο κεφάλαιο 3, που κι αυτή αφαιρείται από το αγγλικό κείμενο. Σε άλλα σημεία πάλι, που θα δούμε στη συνέχεια, η νορβηγική και η δανική παρουσιάζουν άλλα διαφορετικά μεταξύ τους κενά, αλλά φυσικά δεν συμπεριλαμβάνουν κανένα χωρίο που να λείπει από το γερμανικό κείμενο στο οποίο στηρίζονται. Ούτε

η σουηδική, ούτε η ολλανδική μετάφραση είναι πλήρης, όμως τα κενά που παρουσιάζουν είναι άλλα. Το γεγονός ότι το ολλανδικό κείμενο συμπεριλαμβάνει το «παραμύθι του Μπαρμπαγιάννη», το οποίο απουσιάζει από τη σουηδική έκδοση, θα μας απασχολήσει αργότερα. Ενδεικτικό της όλης κατάστασης πάντως είναι το εξής: τα δώδεκα αποσπάσματα του πίνακα σε έξι μεταφράσεις μας δίνουν, θεωρητικά, εβδομήντα δύο αποδόσεις, από τις οποίες όμως εκδόθηκαν μόνο δέκα.

Υπάρχει και άλλος τρόπος για να διαπιστώσουμε αν ο Griffin δουλεύει με βάση τη μετάφραση του von den Steinen, όπως πλέον υποψιαζόμαστε; Δεν θα χρειαστεί να προχωρήσουμε πολύ βαθιά μέσα στο μυθιστόρημα για να εντοπίσουμε ένα, ιδιότυπο έστω, τεστ πατρότητας. Ήδη στη δεύτερη σελίδα του βιβλίου, υπάρχει μια παράγραφος όπου το γερμανικό κείμενο παρουσιάζει πολλές και σημαντικές αποκλίσεις από το ελληνικό πρωτότυπο. Πρόκειται για μια σκηνή όπου ο Καπετάν Μιχάλης κοιτάζει προς το λιμάνι του Μεγαλόκαστρου:

Κοίταξε ζερβά του κατά το λιμάνι – τα καΐκια, τις βάρκες, τη θάλασσα. Ως πέρα ο μόλος βούιζε· εμπόροι, μαρινάροι, βαρκάρηδες, χαμάληδες πηγαινόρχουνταν ανάμεσα σε λαδοβάρελα και κρασοβάρελα και σωρούς χαρούπια και φώναζαν, βλαστημούσαν, φόρτοναν, ξεφόρτοναν αραμπάδες· βιάζονταν, πριν τσακίσει ο ήλιος και σφαλήξει η καστρόπορτα, να νετάρουν. Κουφόβραζε η θάλασσα, μύριζε το λιμάνι σαπημένα κίτρα, χαρούπι και κρασόλαδο· δυο τρεις μεσοκαιρίτισες μαλτέζες, βαμμένες με το μυστρί, ορθές στο μουράγιο, βραχνοκακάριζαν κ' έκαναν νοήματα σε μίαν κοιλάρα μαλτέζικη ανεμότρατα που κατάφτανε φορτομένη ψάρι.²¹

Αντιγράφουμε από το κείμενο του 1953, το οποίο διαφέρει από τις επόμενες ελληνικές εκδόσεις μόνο ως προς τον πρόλογο –που δεν έχει γραφτεί ακόμη– και την ιδιότυπη καζαντζακική ορθογραφία. Στον πίνακα 2 δίνονται οι αποδόσεις των υπογεγραμμένων λέξεων και φράσεων σε κάθε γλώσσα.

Πίνακας 2: Το λιμάνι του Μεγαλόκαστρου

έκδοση	σελ.					
ΕΛΛ ¹	10	.. σωρούς χαρούπια	κίτρα	χαρούπι	βαμμένες με το μυστρί	φορτομένη ψάρι
ΕΛΛ ²	14	.. σωρούς χαρούπια	κίτρα	χαρούπι	βαμμένες με το μυστρί	φορτωμένη ψάρι

21 Καζαντζάκης 1953 (ΕΛΛ¹), 10.

ΓΕΡ	8	... gehäuftem Abfall	Orangen	Rüben	vom Schaum bespritzt	mit Flaschen beladen
ΑΓΓ ¹	4	... piles of rubbish	oranges	turnips	sprinkled with spray	with a cargo of bottles
ΑΓΓ ²	8	... piles of rubbish	oranges	turnips	sprinkled with spray	with a cargo of bottles
ΝΟΡ	6	... hauger av sammenras- ket boss	appelsin- er	rotfruk- ter	oversprøytet med sjøskum	lastet med flasker
ΔΑΝ	6	affaldsdynger	appelsin- er	roer	mens vandet sprøjtede op på dem	lastet med flasker
ΣΟΥ	8	höger av johannisbröd	frukt	johan- nisbröd	tjockt målade som med mjursely dik onder het blanketsel, alsof er een troffel aan te pas gekomen was	lastad med fisk
ΟΛΛ	6	hopen Johan- nesbrood	fruit	Johan- nesbrood		volgeladen met vis

Σχολιάζοντας πρώτα τη γερμανική μετάφραση, σημειώνω την απάλειψη της αναφοράς σε χαρούπια – την πρώτη φορά μεταμορφώνονται σε «σκουπίδια» και τη δεύτερη σε «γογγύλια». Πέρα από την ανακολουθία, εξαφανίζεται έτσι μια σημαντική πραγματολογική λεπτομέρεια, γιατί, την εποχή που περιγράφει ο Καζαντζάκης, εξαγόταν μεγάλες ποσότητες χαρουπιών από την Κρήτη.²² Να οφείλονται οι αλλαγές στη διάθεση του Kahnert να κάνει το κείμενο πιο κατανοητό στους Γερμανούς; Πάντως, στα σουηδικά ο Knös δεν προβληματί- ζεται για τη σωστή χρήση της λέξης *johannisbröd* και τις δυο φορές. Μετά, το νόημα της φράσης *βαμμένες με το μυστρί*, «σοβαντισμένες με μακιγιάζ» όπως θα λέγαμε, προφανώς δεν γίνεται αντιληπτό από τον μεταφραστή – την αποδί- δει *πιτσιλισμένες από τον αφρό της θάλασσας*. Τέλος, η απόδοση *Flaschen*, δηλ. *μπουκάλια* αντί *ψάρια*, μπορεί κάλλιστα να οφείλεται σε λάθος του τυπογρά- φου, ιδίως αν δουλεύει από χειρόγραφο – μοιάζει με το σωστό *Fischen*.

Όπως και αν έχει, βλέπουμε αμέσως ότι οι αστοχίες αυτές περνάνε όχι μόνο στην αγγλική απόδοση του Griffin, αλλά και στη νορβηγική μετάφραση –που είμαστε σίγουροι για την πατρότητά της– καθώς επίσης στη δανική. Στα ίδια σημεία, όμως, τα Σουηδικά και τα Ολλανδικά ακολουθούν το πρωτότυπο. Το γεγονός ότι τα δύο αυτά κείμενα αποδίδουν τα *κίτρα* απλά ως *φρούτα* είναι μια πρώτη ένδειξη εξάρτησης του ενός από το άλλο. Και αφού η μετάφραση του Knös είναι σίγουρα από το πρωτότυπο, θεωρούμε ότι τα Ολλανδικά στη- ρίζονται στα Σουηδικά.

22 Περάκης 2005, τόμ. Α', 289-291.

Μπορεί το γερμανικό κείμενο να διαφωτίσει και άλλα λάθη στα Αγγλικά; Ας δούμε μια αστοχία που εντόπισε ο Beaton.²³ Πρόκειται για τα περίφημα *δυο φρύδια κερκέζικα*, εκείνα δηλαδή της Εμινέ που αναδύονται στη φαντασία του Καπετάν Μιχάλη στο τρίτο κεφάλαιο. Εδώ ο von den Steinen είναι σωστός: τα αποδίδει *Brauen*. Αλλά ο Griffin βλέπει και μεταφράζει *Frauen*. Στα Γερμανικά οι δυο λέξεις διαφέρουν μόνο ως προς το πρώτο γράμμα, ενώ στα Ελληνικά καθόλου δεν μοιάζουν η λ. *φρύδια* με τη λ. *γυναίκες*. Και στον πίνακα 3 φαίνεται ότι το λάθος δεν μπορεί να προέρχεται από τις άλλες γλώσσες που μας ενδιαφέρουν.

Πίνακας 3: «δυο φρύδια κερκέζικα»

έκδοση	σελ.	απόδοση	σημαινόμενο	«γυναίκες»
ΕΛΛ ¹	87			
ΕΛΛ ²	101	δυο φρύδια κερκέζικα	φρύδια	γυναίκες
ΓΕΡ	98	Zwei tscherkessische <i>Brauen</i>	φρύδια	Frauen – (Weiber)
ΑΓΓ ¹	84			
ΑΓΓ ²	93	- two Circassian <i>women</i>	γυναίκες	women
ΝΟΡ	87	To tsjerkessiske <i>øyenbryn</i>	φρύδια	kvinner
ΔΑΝ	77	To tjerkessiske <i>øyenbryn</i>	φρύδια	kvinder
ΣΟΥ	59	två cirkassiska <i>ögonbryn...</i>	φρύδια	kvinnor
ΟΛΛ	72	Twee Cirkassische <i>ogen...</i>	μάτια	vrouwen

Υπάρχει όμως και μια ένδειξη ότι ο Griffin συμβουλευεται, έστω επικουρικά, το ελληνικό κείμενο.²⁴ Στο κεφάλαιο 13, το περιπαιχτικό ποίημα για τη θειά Θεodώρα αποδίδεται πλήρως και αρκετά πιστά στα Γερμανικά, αλλά με

²³ Beaton 2006, 114.

²⁴ Αυτό κάνει ο Werner Kerbs, Γερμανός μεταφραστής του μυθιστορήματος *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* από το κείμενο του Κνός. Στις 25 Απριλίου 1951 (ΕΠΑΡΚ 3118) απευθύνεται στον Καζαντζάκη (στα Γερμανικά) για να του ζητήσει ένα αντίγραφο του πρωτότυπου ελληνικού κειμένου. Μεταφράζει, όπως λέει, από τα Σουηδικά και έχει πέσει σε ορισμένες αντιφάσεις. Δεν ξέρει Νεοελληνικά, όμως πιστεύει ότι με τη γνώση των Αρχαίων που διδάχθηκε στο σχολείο, και με τη βοήθεια ενός λεξικού Νεοελληνικών, θα καταφέρει να βγάλει το βασικό νόημα. Υποθέτω ότι η κλασική παιδεία, ως εκ των ων ουκ άνευ της τότε ευρωπαϊκής μόρφωσης, θα λειτουργούσε επικουρικά για αρκετούς μεταφραστές έργων του Καζαντζάκη.

αλλαγμένη την ομοιοκαταληξία. Αντίθετα, ο Griffin φτιάχνει μεν ομοιοκατάληκτα δίστιχα, απαλείφει όμως δύο απ' αυτά.²⁵

Πίνακας 4: Το ποίημα της θειάς Θεοδώρας

ΕΛΛ ¹ (σ. 429) ΕΛΛ ² (σ. 480)	ΓΕΡ (σ. 426)	ΑΓΓ ¹ (σ. 381) ΑΓΓ ² (σ. 415)
Με τη θειά μου τη Θεοδώρα επηγαίναμε στη χώρα	<i>Mit meiner Tante Theodora Ging ich zur Stadt in froher Lust</i>	<i>I took my Aunt Tho- dora down One summer evening to the town</i>
Κ' έλεγέ μου κ' έλεγά της Κι άγγιζέ μου κι άγγιζά της.	<i>Wir sprachen viel – sie griff an meine, Und ich griff auch an ihre Brust.</i>	
Είδε ο Θιός και πέφτει η θειά μου ωχ, τ' ανάσκελα μπροστά μου	<i>Gott ließ es zu, – und hin- gebreitet Lag dann die Tante dicht vor mir.</i>	
–Άχου, θειά μου, τέτοια κάλλη! Άχου θειά μου, νά 'σουν άλλη!	<i>Wie bist du schön, ach, meine Tante, Ach, wärst du eine andre hier!</i>	<i>Your beauty's set me in a whirl Ah, if you were some other girl!</i>
Κάμε, γιέ μου, τη δουλειά σου Κι ύστερά 'μαι πάλι θειά σου!	<i>Tu deine Pflicht, mein Sohn! Hernieder! Und deine Tante werd ich später wieder.</i>	<i>Child, be a man, and have your way, I'll be your aunt again, some day</i>

Στο ίδιο πνεύμα της «κάθαρσης» πρέπει να εξηγείται και η αλλοίωση της φράσης «με σένα τά 'χω Θέ μου, όχι με τους ανθρώπους», που εκστομίζει ο Καπετάν Μιχάλης προς το τέλος του κεφαλαίου 4 – αποδίδεται πιστά στα Γερμανικά, αλλά αλλοιωμένα στα Αγγλικά.²⁶

Ξαναγυρίζοντας στις έξι μεταφράσεις, βλέπουμε ότι μπορούν να ταξινομηθούν με βάση συγκεκριμένες φράσεις και υπο-ενότητες. Στο επίπεδο της φράσης, το αναστάσιμο μήνυμα της κωδωνοκρουσίας προς το τέλος του πέμπτου κεφαλαίου αποδίδεται με τρεις διαφορετικούς τρόπους:

25 Βλ. και Βαμβακά 1998, 56.

26 Βλ. Beaton 2006, 114.

Πίνακας 5: Το μήνυμα της κωδωνοκρουσίας (κεφάλαιο V)

Έκδοση	σελ.	Απόδοση
ΕΛΛ ¹	173	.. δεν πέθανε ο καπετάν Μανόλης, δεν πεθαίνει ο καπετάν Μανόλης, λεφτερόθηκε η Κρήτη!
ΕΛΛ ²	195	.. δεν πέθανε ο καπετάν Μανόλης, δεν πεθαίνει ο καπετάν Μανόλης, λεφτερώθηκε η Κρήτη!
ΓΕΡ	189	... Kreta ist nicht tot. Kreta lebt!
ΑΓΓ ¹	165	... Crete is not dead. Crete lives!
ΑΓΓ ²	180	... Crete is not dead. Crete lives!
ΝΟΡ	167	... Kreta er ikke død! Kreta lever!
ΔΑΝ	144	... Kreta er ikke død. Kreta lever!
ΣΟΥ	109	... (att) Kristus inte var död, att Kreta var fritt!
ΟΛΛ	126	... (datt) Christus niet dood was, datt Kreta vrij was!

Η απόδοση στα Σουηδικά και τα Ολλανδικά είναι ακριβής, αλλά ερμηνευτική: ο καπετάν Μανόλης είναι ο Εμμανουήλ, δηλαδή ο Χριστός. Για άγνωστο όμως λόγο, στη «γερμανική» ομάδα, ο καπετάν Μανόλης είναι η ίδια η Κρήτη, που δεν «λεφτερώνεται», απλά «ζει». Αποσυνδέεται έτσι η Ανάσταση του Θεανθρώπου από την έννοια της εθνικής παλιγγενεσίας μετά από την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού.

Στη σελίδα όπου εμφανίζεται η φράση αυτή τελειώνει το πέμπτο κεφάλαιο σε όλες τις μεταφράσεις, γιατί παραλείπεται το επεισόδιο με τον Πολυ-

ξίγκη στο νεκροταφείο, όπως είδαμε στον πίνακα 1. Όμως, και εδώ βλέπουμε διαφορές:²⁷ στο νορβηγικό και το δανικό κείμενο ολοκληρώνεται το κεφάλαιο με την κωδωνοκρουσία. Στα Γερμανικά και τα Αγγλικά παραλείπονται οι παράγραφοι 2 και 3 του ελληνικού κειμένου αλλά αποδίδονται στη συνέχεια οι άλλες τρεις, ενώ στα Σουηδικά και τα Ολλανδικά αποδίδονται μόνο οι 2 και 3.

Περνώντας, τέλος, σε μια υπο-ενότητα έκτασης μερικών σελίδων, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ταξίδι του Κοσμά και του βοσκού Κωνσταντή στο χωριό του γερο-Σήφακα, στην αρχή του προτελευταίου κεφαλαίου. Το σημείο αυτό τράβηξε το ενδιαφέρον προηγούμενων μελετητών, και προσφέρεται για ανάλυση γιατί αποτελείται από σειρά παρένθετων αφηγήσεων. Στον πίνακα 6 βλέπουμε ότι το νορβηγικό κείμενο έχει τα μεγαλύτερα κενά, και ότι πάλι όλες οι περικοπές στα Αγγλικά και τα Δανικά εξηγούνται με βάση τα Γερμανικά.

Πίνακας 6: Το ταξίδι στο χωριό του γερο-Σήφακα (κεφάλαιο XIII)

		ΕΛΛ ¹ ΕΛΛ ²	ΓΕΡ	ΑΓΓ ¹ ΑΓΓ ²	ΔΑΝ	ΝΟΡ	ΣΟΥ	ΟΛΛ
1	Εισαγωγή	421 471	419	374 408	313	344	277	305
2	Η αρπαγή της νύφης του γερο-Σήφακα	422-423 472-473	420-22	375-376 409-410	314-315	[345]	[277]	306-7
3	Ο φόνος του Χουσεΐνη Αρναούτη ²⁸	423-424 474-475	422	377 411	316	[345]	278	307
4	Περιγραφή της ομαδικής εκτέλεσης που διέταξε ο Χουσεΐνης	424-425 475-476	[422]	[377] [411]	[316]	[345]	279	307-8

27 Στο ελληνικό κείμενο η συγκεκριμένη ενότητα αποτελείται από 5 παραγράφους: βλ. ΕΛΛ¹ 173· ΕΛΛ² 195-196· ΓΕΡ 189-190· ΑΓΓ¹ 165-166· ΑΓΓ² 180-181· ΝΟΡ 167· ΔΑΝ 144· ΣΟΥ 109· ΟΛΛ 126.

28 Αντίθετα με τους ισχυρισμούς της Βαμβακά (1998, 54), το επεισόδιο αυτό δεν παραλείπεται από την αγγλική μετάφραση.

5	Με τους γέροντες στο χωριό της εκτέλεσης	425 476	423	377-378 411-412	316-317	[345]	279-80	308
6	Ο κάμπος – Συνά- ντηση με τη γριά χατζίνα	426 477	424	378-379 412-413	317-8	[345]	[280]	[308]
7	Η εκτέλεση των γιων της χατζίνας	426-427 477-478	[424]	[379] [413]	[318]	[345]	[280]	[308]
8	Στο χωριό της Κουμπελίνας – γεύμα – τραγούδι	427-429 478-480	425-26	379-381 413-415	318-320	[345-47]	[280]	[308]
9	Η εκτέλεση του γιου της Κουμπε- λίνας	429 481	[426]	[381] [415]	[320]	[347]	[280]	[308]
10	Το ρεγάλο της Κουμπελίνας στον Κοσμά	430 481	427	381 415	320	347 ²⁹	[280]	[308]
11	Η Κρήτη και τα παιδιά της	430 482	427	381 415-416	321	347	280	[308]
12	Άφιξη στο χωριό του παππού – ο λίβας	430 482	427	381 416	321	347	280	308
	Σύνολο από τις 12 ενότητες	12	9	9	9	4,5	6	6

Με έκπληξη διαπιστώνουμε ότι και πάλι η ολλανδική μετάφραση συμπεριλαμβάνει ένα απόσπασμα που απουσιάζει από τα Σουηδικά (πρόκειται για την αρπαγή της νύφης του γερο-Σήφακα). Η εξήγηση που δίνω είναι η εξής: ο ολλανδός μεταφραστής Edelman –που ούτε εκείνος φαίνεται να έχει

²⁹ Στο σημείο αυτό το νορβηγικό κείμενο παρουσιάζει συνέπεια στις περικοπές: η Κουμπελίνα δεν λέει ότι οι μαυροκόκκινες βούλες στο ρεγάλο (την πέτρα) σχηματίστηκαν από τα αίματα του γιού της. Αντιθέτως, στα Γερμανικά, τα Αγγλικά και τα Δανικά συμπεριλαμβάνεται η αποστροφή αυτή, χωρίς προηγούμενη αναφορά στην ύπαρξη του γιου και τις συνθήκες του θανάτου-του.

μεταφράσει άλλα κείμενα από τα Ελληνικά- έχει μπροστά του *ολόκληρη* την αδημοσίευτη μετάφραση του Κπös, αλλά στο στάδιο της έκδοσης πια, γίνεται *διαφορετική* επιλογή αποσπασμάτων για δημοσίευση απ' ό,τι στη Σουηδία. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι και άλλα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη μεταφράστηκαν στα Ολλανδικά από τα Σουηδικά.³⁰

Συγκεφαλαιώνοντας, με βάση τις ομοιότητες και διαφορές που παρουσιάζουν οι εκδόσεις σε γλώσσες της βορειοδυτικής Ευρώπης, στον πίνακα 7 προτείνεται μια γενεαλογία (ή *στέμμα*, κατά την ορολογία της καταγωγής κωδίκων) των μεταφράσεων που συζητήθηκαν.

Οι μεταφράσεις από το πρωτότυπο είναι δύο - του Κπös και του von den Steinen. Οι αποδόσεις στα Νορβηγικά, τα Δανικά και τα Αγγλικά προέρχονται από το κείμενο του von den Steinen *μετά* τις χονδροειδείς επεμβάσεις του Kahnert, ενώ στη συνέχεια γίνονται περαιτέρω περικοπές ανάλογα με τις προτιμήσεις του κάθε εκδοτικού οίκου (1Α, 1Β και 1Γ). Από την άλλη, η μετάφραση του Κπös παραδίδεται πλήρης, αλλά δημοσιεύεται με άλλα κενά (2Α). Χρησιμοποιείται όμως στην ολότητά της για την ολλανδική μετάφραση, όπου γίνεται διαφορετική επιλογή (2Β) πριν τη δημοσίευση.

Το συμπέρασμα είναι σαφές: πουθενά στις γλώσσες αυτές δεν έχουμε ολόκληρο τον *Καπετάν Μιχάλη*. Στα Γερμανικά, τα Δανικά, τα Νορβηγικά και τα Αγγλικά έχουμε τον *κατά Kahnert* Καζαντζάκη. Στα Σουηδικά και τα Ολλανδικά έχουμε πιστότερες αλλά περικομμένες αποδόσεις, που αδικούν τον σοβαρότατο νεοελληνιστή Κπös. Το γιατί και πώς έγιναν οι περικοπές στα Σουηδικά δεν το ξέρομε, λογικά όμως οι υποψίες στρέφονται στην εκδοτική πολιτική του Ταυ, που διατηρεί διασυνδέσεις στη Σουηδία από την περίοδο του πολέμου.³¹

Όπως τόνισαν άλλοι,³² καλό θα ήταν να γίνουν νέες, ολοκληρωμένες μεταφράσεις. Αλλά, πέρα από τις όποιες προτροπές και την όποια απογοήτευση για τις αλλοιώσεις που υπέστη το πρωτότυπο μυθιστόρημα, οι υπάρχουσες ξένες εκδόσεις αποτελούν πρόσφορο έδαφος για την έρευνα της εκδοτικής πολιτικής, προσφέροντας μια ματιά στην περιπετειώδη διαχείριση ενός σημαντικού κειμένου.

Ben Petre

Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
741 00 Ρέθυμνο
bfjrp@yahoo.gr

30 Βλ. επιστολή του Κπös προς τον Καζαντζάκη στις 30 Ιουλίου 1953 (ΕΠΑΡΚ 531).

31 Βλ. βιογραφικές πληροφορίες για τον Ταυ, σημ. 7 άνω.

32 Beaton 2004· Reinsch (υπό έκδοση).

Εκδόσεις – μεταφράσεις του Καπετάν Μιχάλη (βλ. Πίν. 7)

αγγλική (ΑΓΓ¹): Kazantzakis, Nikos 1956: *Freedom or Death*. Translated by Jonathan Griffin. New York: Simon and Schuster

αγγλική (ΑΓΓ²): Kazantzakis, Nikos 1956: *Freedom and Death*. English Translation by Jonathan Griffin. Oxford: Bruno Cassirer.

γερμανική (ΓΕΡ): Kazantzakis, Nikos 1954: *Freiheit oder Tod*. Deutsch von Helmut von den Steinen. Berlin – Grunewald: Herbig Verlagsbuchhandlung.

δανική (ΔΑΝ): Kazantzakis, Niko 1955: *Frihed eller Død*. På Dansk ved Karl Hornelund. København: Jespersen og Pios Forlag.

ελληνική (ΕΛΛ¹): Καζαντζάκης, Νίκος 1953: *Ο Καπετάν Μιχάλης*. χ.τ.: Μαυρίδης.

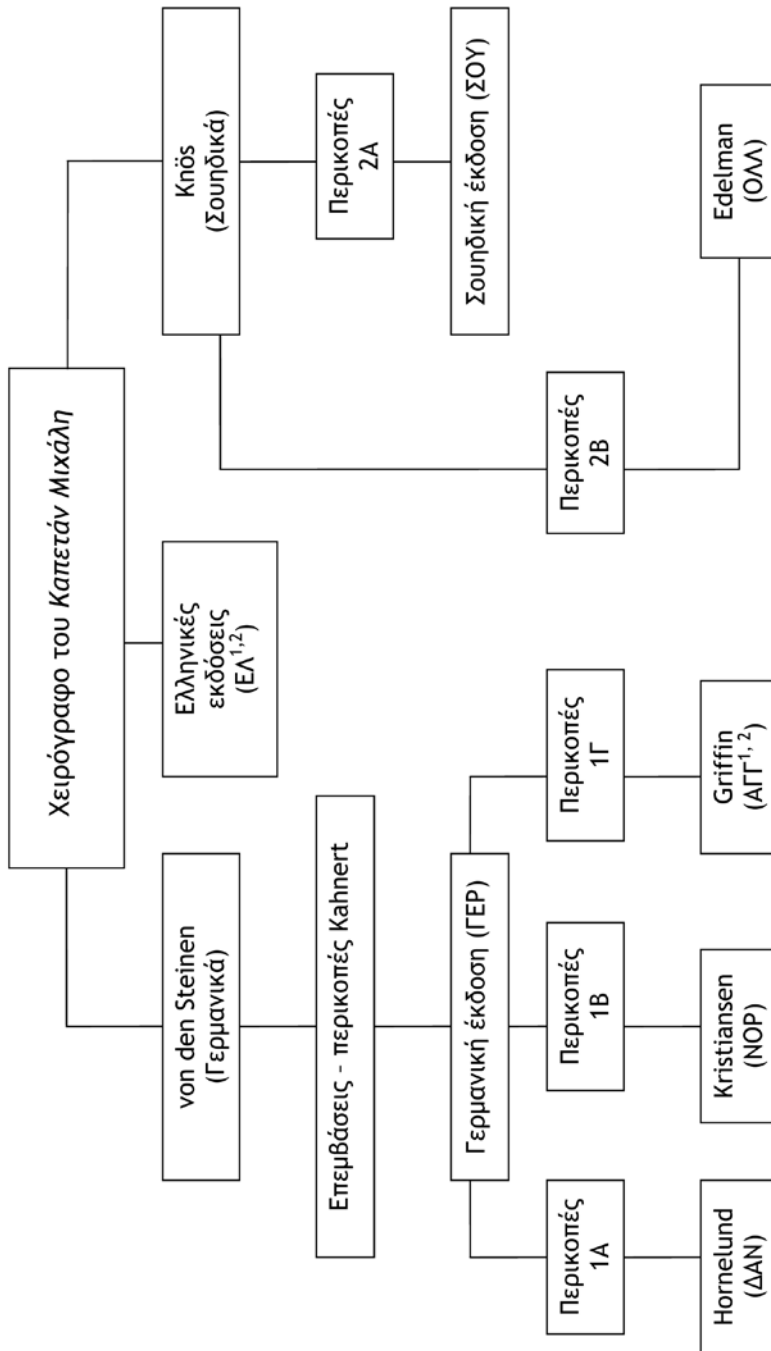
ελληνική (ΕΛΛ²): Καζαντζάκης, Νίκος 1981: *Ο Καπετάν Μιχάλης*. Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

νορβηγική (ΝΟΡ): Kazantzakis, Niko 1955: *Frihet eller død*. Oversatt av Leif Kristiansen. Oslo: Johan Grundt Tanum.

ολλανδική (ΟΛΛ): Kazantzakis, Niko 1955: *Kapitein Michalis*. Vertaling: Mr. H. C. M. Edelman. Baarn: Uitgeverij De Fontein.

σουηδική (ΣΟΥ): Kazantzakis, Niko 1955: *Freihet eller död*. Översättning från författarens manuscript av Börje Knös. Stockholm: Ljus Förlag.

Πίνακας 7: Προτεινόμενη γενεαλογία μεταφράσεων του Καπετάν Μιχάλη στις γερμανικές γλώσσες

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βαμβακά, Α. 1998: Νίκος Καζαντζάκης: *Ο Καπετάν Μιχάλης και οι γαλλικές και αγγλικές μεταφράσεις. Αναζητήσεις* (περιοδική έκδοση του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Ρεθύμνου) 6: 53-56.
- Καζαντζάκη, Γ. 2007: *Άνθρωποι και υπεράνθρωποι*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Καστρινάκη, Α. 2001: Η εμπειρία της νίκης και η μυθοποίηση της ήττας. Εικόνες του Τούρκου στο έργο του Καζαντζάκη. Στο: Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*. Ηράκλειο: Ε.Κ.Ι.Μ., 389-397.
- Κουτσουρέλης, Κ. 2007: Νίκος Καζαντζάκης, μεταφραστής επαγγελματίας και μεταφραστής προγραμματικός. Ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο: *Νίκος Καζαντζάκης μεταφραστής και μεταφραζόμενος*, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο, 13-15 Μαρτίου 2007, δημοσιευμένη στην ιστοσελίδα <http://www.koutsourelis.gr/index1.php?> και κανονικά στη *Νέα Εστία*, τχ. 1806 (Δεκέμβριος 2007): 1101-1106.
- Περάκης, Μ. 2005: *Έρευνες για την οικονομία και την κοινωνία της Κρήτης του 19^{ου} αιώνα* (2 τόμοι). Αθήνα (διδ. διατριβή).
- Πρεβελάκης, Π. 1965: *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη.
- Φιλιππίδης, Σ. 2000: Λαϊκότροπα στοιχεία στον Ν. Καζαντζάκη. *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1996*. Ηράκλειο: Ε.Κ.Ι.Μ., τόμ. Γ2, 203-219.
- Beaton, R. 2006: Οι τύχες του Νίκου Καζαντζάκη σε αγγλική μετάφραση: Οι περιπτώσεις του Ζορμπά και του Καπετάν Μιχάλη. Στο: Κ. Ψυχογιός (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης: Το έργο και η πρόσληψή του. Πεπραγμένα διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου: Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου, Γάλλος, 23-25 Απριλίου 2004*. Ηράκλειο: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, 109-115.
- Dimadis, K. 2002: Kunst und Macht: Bemerkungen zu drei Reisebüchern von Nikos Kazantzakis. Στο: H.-D. Blume και C. Lienau (επιμ.), *Annäherungen an Griechenland, Choregia 1*, Münster: 28-42.
- Kazantzakis, H. 1983: *Nikos Kazantzakis. A Biography Based on his Letters*. Berkeley: Donald S. Ellis Creative Arts Book Co.
- Reinsch, Dieter Roderich (υπό έκδοση στη *Νέα Εστία*): "Ο Καζαντζάκης μεταφραζόμενος στα Γερμανικά". Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου: *Νίκος Καζαντζάκης μεταφραστής και μεταφραζόμενος*, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο, 13-15 Μαρτίου 2007.

The Misadventures of Kazantzakis' *Kapetan Michalis* in Translation

BEN PETRE

Summary

IT HAS long been known that Jonathan Griffin's English translation of *Kapetan Michalis* (published as *Freedom and Death*) is plagued by omissions and inaccuracies. Previous investigations accounted for these in terms of an attempt to remove blatantly anti-Turkish sentiment (Vamvaka 1998) or to reduce the author's tendency to digress (Beaton 2006), without investigating the possibility that Griffin was not translating from the original Greek text. Drawing on unpublished correspondence between translators, publishers and Eleni and Nikos Kazantzakis, this paper reveals that Griffin based his rendition on Helmut von Steinen's German text, which was substantially altered by Walter Kahnert of Herbig Verlag before appearing in print. Moreover, it emerges that the English text is just one in a series of translations commissioned by Max Tau, the German-Jewish publisher who made use of an extensive network of contacts to promote Kazantzakis' work on the international market, with scant regard for the accuracy of foreign language editions. Based on this finding, the paper moves to a comparison of translations published in six Germanic languages (German, English, Danish, Norwegian, Swedish and Dutch) to propose a 'stemma' for Northern European versions of *Kapetan Michalis*.